

ВОЛЕЗДАТНІСТЬ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ: АНОМАЛІ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЦК УКРАЇНИ

THE ABILITY TO BE WILLFUL OF A LEGAL ENTITY: ANOMALIES OF LEGAL CERTAINTY OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE

**Шишка О.Р., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
факультету № 4**

Харківський національний університет внутрішніх справ

**Шишка Н.В., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
факультету № 4**

Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню нормативістського підходу щодо волездатності юридичної особи. Необхідність проведення такого дослідження зумовлена сучасними реформаційними тенденціями у галузі цивільного законодавства, робота над якими була розпочата в Україні у 2019 р. (на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 р. № 650 «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України»).

На основі аналізу чинного законодавства авторами зроблено висновок, що в ЦК України закладені різноконцептуальні підходи до волездатності юридичної особи та її органів. Так, якщо в ст. 1, 2 та 80 ЦК України встановлюється, що юридична особа є волездатною, а отже, і дієздатною, то в ст. 92 ЦК України – навпаки, юридична особа позбавлена можливості вчиняти вольові дії самостійно. Враховуючи те, що юридична особа не бере участі в цивільних відносинах самостійно, а лише опосередковано, то вона де-факто не лише неволездатна, а й недієздатна. Відповідно, останнє дало авторам підстави при нормативістському підході поставити під сумнів місце юридичних осіб у системі учасників цивільних відносин. Авторами стверджується, що стан правової невизначеності в межах концепту ст. 1 ЦК України створює саме ст. 92 ЦК України. Наведене зумовлює необхідність в оновленні ЦК України на предмет приведення його у відповідність до принципу правової визначеності щодо волездатності юридичної особи та інших взаємопов'язаних компонентів механізму цивільно-правового регулювання. Що саме слід змінювати (ст. 1, 2 та 80 або ст. 92), як зазначено авторами, залежить від того, на якій теорії юридичної особи має базуватися правовий концепт юридичної особи. Головне, щоби право не створювало стан правової невизначеності та було сумісним із принципом верховенства права; було логічним і зрозумілим від загальної норми до спеціальної; являло собою єдину та цілісну систему з її унікальною структурою.

Ключові слова: учасники цивільних відносин, суб'єкти цивільних правовідносин, юридична особа, органи юридичної особи, ст. 1 ЦК України, ст. 92 ЦК України, волездатність, дієздатність.

The article is devoted to the study of the normative approach the ability to be willful of a legal entity. The need for such a study is due to the current Reformation trends in the field of civil legislation, work on which was started in Ukraine in 2019 (based on the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 17.07.2019 No. 650 "On the establishment of a working group on recodification (updating) civil law Of Ukraine").

Based on the analysis of the current legislation, the authors concluded that in the Civil Code of Ukraine lays down different-conceptual approaches ability to be willful of a legal entity and its bodies. Yes, if in Art. 1, 2 and 80 of the Civil Code of Ukraine it is established that a legal entity is volitional-capacity, and hence legal capable, then in Art. 92 of the Civil Code of Ukraine - on the contrary, a legal entity is deprived of the opportunity to perform will actions independently. Given the fact that a legal entity does not participate in civil relations independently, but only indirectly, it is de facto not only the volitional- incapacitated, but also incapacitated. Accordingly, the latter gave the authors grounds to question the place of legal entities in the system of participants in civil relations. The authors argue that the state of legal uncertainty, within the framework of the concept of Article 1 of the Civil Code of Ukraine, is created precisely by Article 92 of the Civil Code of Ukraine. The above determines the need for to update the Civil Code of Ukraine in order to bring it in line with the principle of legal certainty regarding the ability to be willful of a legal entity and other interrelated components of the civil law regulation mechanism. What exactly should be changed (Articles 1, 2 and 80 or Article 92), as indicated by the authors, depends on what theory of the legal entity the legal concept of the legal entity should be based on. The main thing is that the law does not create a status of legal uncertainty and is compatible with the principle of the rule of law; was logical and understandable from a general norm to a special one; represented a single and integral system with its unique structure.

Key words: participants in civil relations, subjects of civil legal relations, legal entity, bodies of a legal entity, Article 1 of the Civil Code of Ukraine, Article 92 of the Civil Code of Ukraine, ability to be willful, legal capacity.

Постановка проблеми. Феномен юридичної особи в різні періоди розвитку цивілістики викликав і продовжує викликати непересічний науковий інтерес та увагу дослідників. Юридична особа виступає головним учасником цивільного обороту, а інститут юридичної особи, беззаперечно, можна вважати системоутворюючим сегментом галузі цивільного права. Аналіз вчення за окресленим напрямом дозволяє констатувати, що ця сфера наукового пізнання є доволі освоєною. Сьогодні склалися до певної міри усталені погляди цивілістів щодо сутності поняття «юридична особа», її визначальних ознак та характеристики цивільної правосуб'єктності, теорій, за допомогою яких розкривається юридична природа цього правового явища [1, с. 35].

Інтерес до заявленого питання зумовлений тим, що перш ніж порушувати будь-які проблеми позитивного цивільного права, слід визначитися з основним нормот-

ворчим підходом, «вектором» щодо регулювання цивільних відносин. Відповіді на ці питання дають можливість не тільки окреслити сферу цивільного права, а й стати тим орієнтиром, що надасть можливість більш ясного розуміння у питаннях, що удосконалювати, як удосконалювати, та чим зумовлена потреба в удосконаленні механізму правового регулювання цивільних відносин. При цьому цивільне право має бути певним системним утворенням, а не «розгалуженим» правовим явищем. Бо інколи суперечність загальної, спеціальної та окремої норми цивільного права, а також різноконцептуальні підходи до її елементів дають підстави зробити припущення, що в актах цивільного законодавства України ніби закладена не цілісна модель, яка на відповідних рівнях повинна бути взаємоузгодженою та несуперечливою, мати єдиний підхід, а сегментарна, яка ніби складається з відрізків інших моделей. А це, відповідно, не дає чіткої відповіді у визна-

ченні того, що підлягає упорядкуванню цивільним правом України, а також як і чим воно упорядковується та взагалі що таке цивільне право [2, с. 155].

Одним із проблемних аспектів механізму цивільно-правового регулювання, що створює стан правової невизначеності, є питання волездатності юридичної особи, що й становить інтерес і предмет цього дослідження.

Стан досліджень. Проблеми, присвячені інституту юридичної особи в тому чи іншому контексті, розкривалися багатьма вченими. Зокрема, як суб'єкт цивільних правовідносин юридична особа була предметом досліджень таких відомих учених, як: Ф.К. фон Савіньї, М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, І.В. Бейцун, В.А. Белов, Т.В. Боднар, Д.В. Боброва, В.І. Борисова, С.М. Братусь, Є.В. Вавилин, В.А. Васильєва, Є.В. Васильковський, Я.Р. Веберс, А.В. Венедиктов, І.В. Венедиктова, О.М. Вінник, М.К. Галантич, Н.С. Глузь, І.П. Грешніков, В.П. Грибанов, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.В. Жилінкова, Ю.М. Жорнокуй, Д.В. Задихайло, О.І. Зозуляк, О.С. Йоффе, І.С. Канзафарова, О.Р. Кібенко, Н.В. Козлова, В.М. Коссак, А.В. Коструба, О.В. Кохановська, В.В. Кочин, В.М. Кравчук, О.О. Красавчиков, О.Д. Крупчан, Н.С. Кузнецова, І.М. Кучеренко, В.В. Лаптев, І.В. Лукач, В.В. Луць, Р.А. Майданик, В.М. Махінчук, Є.О. Мічурін, Д.Й. Мейер, Л.С. Нецька, В.Д. Примак, І.Б. Саракун, В.М. Селіванов, І.А. Селіванова, В.І. Семчик, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, Є.О. Суханов, Н.І. Титова, Ю.К. Толстой, К.А. Флейшиц, Р.О. Халфіна, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Б.Б. Черепакін, Я.М. Шевченко, Ю.С. Шемшученко, Г.Ф. Шершеневич, С.І. Шимон, І.С. Шиткіна, Р.Б. Шишка, Н.В. Шишка, О.Р. Шишка, В.С. Щербина, О.В. Щербина, Ю.М. Юркевич, В.З. Янчук, В.Л. Яроцький та інші. Незважаючи на велику зацікавленість такою тематикою, досі залишається дискусійним і не вирішеним питання щодо волездатності юридичної особи.

Метою статті є аналіз ЦК України стосовно факту встановлення недоліків юридичної техніки в нормах ЦК України щодо волездатності юридичної особи.

Викладення основного матеріалу. Якість будь-якої системи права залежить від рівня правової визначеності норм, що становлять її основу. Те саме стосується й цивільного права та його норми, які не завжди є послідовними та логічними. Тому важливим фактором стабільності права є належна встановленість і визначеність кожного його елементу, повнота і несуперечність. А це сприяє досягненню мети правового регулювання. Проте не всі елементи права мають належне правове визначення в нормах позитивного права. Іноді певні елементи не збігаються з основними концептуальними підходами, що вказує на певну проблему системного характеру [3, с. 105].

Однією з проблем належної правової визначеності ЦК України є норми, якими унормовується волездатність юридичної особи. У чому саме проявляється правова невизначеність певних норм ЦК України?

Так, відповідно до ч. 1 ст. 1 ЦК України, одним із важливих критеріїв визначення відносин як цивільних є наявність того, що правовий зв'язок сторін має бути сформований на їх вільному волевиявленні. Важливо звернути увагу на те, що воля в момент заснування повинна мати вільний і волеспрямований характер до вступу у цивільні правовідносини. При цьому цивільні відносини мають бути тісно пов'язані не з будь-якою волевою дією, а лише з тією, що є зовнішньою формою вираження свого бажання досягти мети, і цим набути для себе прав та обов'язків. Тобто передбачається, що для того, щоб певний учасник набув якостей суб'єкта цивільних правовідносин, він повинен на власний розсуд вчинити дію, за умови, що він цього бажає і прагне досягти певної мети, а інші не втручаються в його поведінку, тобто не спрямовують власну волю на досягнення тих інтересів, які вступають у конфлікт з інтересами такого учасника. Принаймні на це вказує ст. 1 ЦК України.

Відповідно до наведеного, у ст. 1 ЦК України концепт волі учасника цивільних відносин має такі важливі прояви. По-перше, воля учасників цивільних відносин має бути вільною. По-друге, важливою є не будь-яка воля, а лише та, яка має зовнішній прояв учасників на вступ у цивільне правовідношення. По-третє, волева форма вступу в цивільні правовідносини має відбуватися безпосереднім шляхом, тобто не будь-ким, а лише тим, хто є суб'єктом певних цивільних правовідносин. По-четверте, усі учасники цивільних відносин є волездатними.

Відповідно, в основі концепту ст. 1 ЦК України закладено те, що волездатним є будь-який учасник цивільних відносин. Юридична особа тут не становить винятку. Тобто фізична та юридична особи, а також суб'єкти публічного права, відповідно до ст. 1 ЦК України, є волездатними. Проте аналіз норм ЦК України, що визначають правосуб'єктність юридичної особи, не дають можливості дійти аналогічного висновку. Чому?

Так, відповідно до ч. 1 ст. 92 ЦК України, юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів і закону. Також ч. 2 передбачено, що у випадках, установлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників. Наведене демонструє, що юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх або через свої органи (ч. 1), або у випадках, установлених законом, – через своїх учасників (ч. 2). Інших форм вступу у цивільні правовідносини наведена стаття не встановлює. Але де в цій статті сама юридична особа, яка, відповідно до ст. 1 ЦК України, має брати участь безпосередньо, а саме своїми волеспрямованими діями набувати для себе цивільні права та обов'язки?

Наведені положення вказують на те, що в ст. 92 ЦК України ніби закладений підхід, за яким юридична особа взагалі не здатна до дій. Щось подібне до того, як це проведено у ЦК України щодо недієздатних фізичних осіб. Відповідно, волездатними є лише органи юридичної особи або її учасники, оскільки, як зазначає М.С. Малєїн, в основі дієздатності лежить натуральна здатність мати як свідомість, так і волю [4, с. 3], а в основі органів чи учасників є саме люди [5, с. 400], які мають свідомість до вчинення дій (як вольові, так і невольові). Органів юридичної особи та учасників (як функціональних елементів) без людей, які і волі, поза свідомістю не існує [5, с. 400].

Відповідно, вказане дає підстави дійти висновку, що юридична особа діє не сама, а через інших, оскільки саме вони мають здатність набувати для юридичної особи цивільних прав та обов'язків, а також їх здійснювати.

Підтвердженням останньому є ч. 3 ст. 92 ЦК України в якій встановлено, що орган або особа, яка, відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону, виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно й розумно та не перевищувати своїх повноважень. Така норма, по-перше, закріплює суб'єктний склад тих, що діють від імені та в інтересах юридичної особи. Ними є лише орган або відповідна особа. По-друге, правосуб'єктність органу або особи визначається установчими документами юридичної особи чи законом. По-третє, діяльність органу або особи має певні межі, а саме: вони зобов'язані діяти від імені та в інтересах юридичної особи, добросовісно й розумно та не перевищувати своїх повноважень. По-четверте, юридична особа здатна мати лише інтереси, які й виступають джерелом формування та вираження органом або особою певних волевольових дій, які для юридичної особи створюють цивільні права та обов'язки.

Також ст. 92 ЦК України вказує й на те, що в ній закладена і форма участі юридичної особи в цивільних відносинах. Вона є лише опосередкованою, тобто непрямую. Проте, якщо відповідно до ст. 92 ЦК України, юридична

особа бере участь у цивільних правовідносинах не самостійно, то чому за здатності мати цивільну дієздатність (абз. 2 ч. 1 ст. 80 ЦК України) вона нездатна діяти самостійно? Тобто що це за така цивільна дієздатність без прямої (безпосередньої) форми вираження своїх дій?

До речі, аналогічний підхід проведений також і ЦПК України. Так, такий нормативно-правовий акт дає підстави дійти висновку, що юридична особа, крім цивільної дієздатності, позбавлена також і цивільно-процесуальної дієздатності, оскільки від її імені та в її інтересах у цивільній справі можуть брати участь лише її представники. Принаймні на це вказує ст. 58 ЦПК України, яка має назву «Участь у справі представника». У ч. 3 цієї статті зазначено, що юридична особа, незалежно від порядку її створення, бере участь у справі через свого керівника, члена виконавчого органу, іншу особу, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво юридичної особи), або через представника. Тут можемо бачити, що навіть у судовому процесі юридична особа не бере участі безпосередньо, а лише опосередковано.

Тому постають болючі запитання: 1) юридична особа відповідно до ЦК України дієздатна чи не дієздатна? 2) юридична особа відповідно до ЦК України виражає волю самостійно чи опосередковано? 3) як орган юридичної особи, не будучи учасником цивільних відносин, може набувати й здійснювати цивільні права та обов'язки? Тобто що це за такий суб'єкт, який має здатність до вольових дій, наділений дієздатністю та правоздатністю, але не є учасником цивільних відносин?

Щоб зменшити критичне ставлення до нашої позиції, слід навести додаткові аргументи щодо того, що ст. 92 ЦК України закріплює певну автономність органу юридичної особи. Так, якщо орган юридичної особи зобов'язаний діяти *від імені та в інтересах* (курсив наш. – *О. Ш. та Н. Ш.*) юридичної особи, добросовісно й розумно та не перевищувати своїх повноважень, то навряд чи така юридична техніка вказує на те, що орган юридичної особи і є юридичною особою. Чому?

Так, якщо орган юридичної особи і є самою юридичною особою, то логічним має бути висновок, що дії органу юридичної особи є діями самої юридичної особи, а тому діяти такий орган може в межах не чужих інтересів, а лише своїх, бо він і є юридичною особою. Але ст. 92 ЦК України чомусь змодельована по-іншому. Вона не лише вказує на те, що орган юридичної особи зобов'язаний не лише діяти в інтересах юридичної особи, а й користуватися її ім'ям. Тобто, на відміну від інших норм (ст. 1, 2 та 80 ЦК України), у ст. 92 ЦК України юридична техніка застосована таким чином, що дає підстави дійти висновку, що орган юридичної особи має певну автономність (від самої юридичної особи), наділяється правоздатністю та дієздатністю, виступає ніби функціональним представником юридичної особи.

Також додатковим аргументом того, що орган та особа відповідно до ст. 92 ЦК України виступають як відособлені суб'єкти, є й те, що вони можуть мати свої інтереси. Принаймні такий висновок можна зробити на підставі ч. 3 наведеної статті у разі застосування висновку від протилежного. Так, якщо орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, діє у власних інтересах, не добросовісно і не розумно та перевищує свої повноваження, то він/вона порушує інтереси юридичної особи. Відповідно, орган та особа здатні мати власні інтереси, але вони можуть вступати у конфлікт з інтересами юридичної особи, чим їх порушує.

Відповідно, тут постає головне питання: якщо юридична особа є правоздатною та дієздатною (ст. 80 ЦК України), у тому числі й волездатною (ч. 1 ст. 1 та ч. 2 ст. 2 ЦК України), а отже, має цивільну здатність самостійно діяти,

то чому вона полишена такої цивільної здатності у ст. 92 ЦК України?

Тому, як би не сприймалася ст. 92 ЦК України, її буквально тлумачення зводиться до того, що саме органи юридичної особи (у тому числі й учасники юридичної особи), а не сама юридична особа, мають здатність до вольових дій. А це призводить до логічного запитання внаслідок зіставлення ст. 1, 2, 80 та 92 ЦК України: юридична особа – номінальний учасник чи все ж таки реальний?

Відповідь на це питання може бути дана, виходячи з певних логічних висновків. Для цього слід проаналізувати певні норми ЦК України від загального до конкретного та навпаки. Так, якщо юридична особа є реальним учасником (ст. 1, 2 ЦК України), а отже, правоздатна та дієздатна (ст. 80 ЦК України), у тому числі й волездатна (ст. 1 ЦК України), то логічним має бути висновок, що вона не через когось, а сама своїми діями набуває для себе цивільних прав і самостійно їх здійснює, а також своїми діями створює для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконує та несе відповідальність у разі їх невиконання. Підтвердженням цьому може бути підхід, який існує в ЦК України щодо фізичних осіб. Так, якщо фізична особа є реальним учасником (ст. 1, 2 ЦК України), а отже, правоздатна (ст. 25 ЦК України), дієздатна (ст. 30 ЦК України), у тому числі й волездатна (ст. 1 ЦК України), то тим самим вона має здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (абз. 2 ч. 1 ст. 30 ЦК України). Відповідно, зроблений нами висновок є сумірним тому, який концептуально проведений щодо фізичних осіб. Але, як бачимо, законодавець при встановленні загально-концептуального підходу (ст. 1, 2 ЦК України) чомусь здійснив прорахунок у ст. 92 ЦК України. Відповідно, саме ця стаття і створює стан правової невизначеності, оскільки вона демонструє зовсім інший правовий підхід, відмінний від того, який закладений у ст. 1 ЦК України.

Якщо здійснити аналіз іншим шляхом – від конкретного до загального, взявши за відправну точку саме ст. 92 ЦК України, то виходить такий висновок. Так, якщо юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх лише через свої органи, а у випадках, встановлених законом, – через своїх учасників, то логічним має бути висновок, що юридична особа недієздатна, у тому числі й неволездатна, а тому вона навряд чи повинна визнаватися взагалі учасником цивільних відносин. Принаймні, якщо бути логічним щодо підходу в межах ст. 92 ЦК України.

З приводу того, що юридична особа в межах концепту ст. 92 ЦК України не вкладається в концепт учасників цивільних відносин, слід пояснити таке. Так, якщо всі цивільні правовідносини засновуються на вільному волевиявленні їх учасників (ч. 1 ст. 1 ЦК України), то логічним має бути висновок, що всі учасники цивільних відносин (ст. 2 ЦК України) мають бути волездатними. Якщо хтось, згідно із законом, позбавлений можливості здійснювати вольові дії, то він тоді не лише неволездатний, а й недієздатний. Відповідно, той, хто є неволездатним, не може в межах концепту ст. 1 ЦК України розглядатися учасником цивільних відносин. Тому, якщо ст. 92 ЦК України встановлює нездатність юридичної особи самостійно набувати цивільних прав та обов'язків і їх здійснювати, то нездатність до вольових дій позбавляє її можливості в межах цієї статті бути учасником цивільних відносин, тобто мати здатність брати участь у цивільних відносинах безпосередньо.

Підтвердженням цьому може слугувати правовий підхід щодо Українського народу як суб'єкта права власності (ч. 1 ст. 318 ЦК України). Так, відповідно до ч. 2 ст. 324 ЦК України, від імені Українського народу права власника

здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, установлених Конституцією України. Хоча Український народ, відповідно до ст. 2 ЦК України, не є учасником цивільних відносин, але він є суб'єктом права власності, від імені якого право власності здійснюється відповідними органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Наведене дає підстави зробити висновок, що в межах концепту ЦК України слід відмежовувати суб'єктів цивільних правовідносин і учасників цивільних правовідносин, які за своїм змістом є неоднаковими правовими категоріями. Так, якщо останні тісно пов'язуються з тим, що їх участь у цивільних правовідносинах є лише безпосередньою (а тому вони, згідно із законом, наділені як дієздатністю, так і волездатністю), то не всі суб'єкти цивільних прав мають здатність брати участь у цивільних правовідносинах безпосередньо, деякі з них – лише опосередковано.

Відповідно, якщо бути послідовним щодо правового концепту юридичної особи, то правовий підхід, який закладений у ст. 92 ЦК України, мав би проводитися так само, як це реалізовано щодо Українського народу як суб'єкта права власності (ч. 1 ст. 318 ЦК України). Тому якщо ст. 92 ЦК України в умовах оновлення ЦК України залишиться незмінною, то в такому разі слід змінювати правові підходи, які закладені у ст. 1, 2 та 80 ЦК України.

Хоча, знову ж таки, слід визнати той факт, що єдиною нормою, яка створює в межах концепту ЦК України стан правової невизначеності, є саме ст. 92 ЦК України, оскільки саме ст. 1, а не ст. 92 ЦК України є відправною точкою, яка формує уявлення про систему цивільного права України.

Висновки. Проведений аналіз норм ЦК України дозволяє зробити такі висновки. Зокрема, в ЦК України закладені різноконцептуальні підходи до волездатності юридичної особи та її органів. Так, якщо в ст. 1, 2 та 80 ЦК України встановлюється, що юридична особа є волездатною, а отже, і дієздатною, то в ст. 92 ЦК України – навпаки, юридична особа позбавлена можливості вчиняти вольові дії самостійно. Враховуючи те, що юридична особа не бере участі в цивільних відносинах самостійно, а лише опосередковано, то вона де-факто не лише неволездатна, а й недієздатна. Останнє ставить під сумнів взагалі її місце в системі учасників цивільних відносин. Тому в межах концепту ст. 1 ЦК України стан правової невизначеності створює саме ст. 92 ЦК України. Що саме слід змінювати (ст. 1, 2 та 80 або ст. 92), залежить від того, на якій теорії юридичної особи має базуватися правовий концепт юридичної особи. Головне, щоб право не створювало стану правової невизначеності та було сумісне з принципом верховенства права; було логічним і зрозумілим від загальної норми до спеціальної; являло собою єдину та цілісну систему з її унікальною структурою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зозуляк О.І. Непідприємницькі юридичні особи як суб'єкти цивільного права: теоретичний та практичний аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. С. 35. 475 с.
2. Шишка О.Р. Юридична особа волездатна чи неволездатна : проблема предмету цивільного права. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток вітчизняного права* : матеріали всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Одеса, 24 лютого 2017 р. Одеса : ОДУВС, 2017. С. 155–157.
3. Шишка О. Р. Рівень правової визначеності концепту цивільного права як гарантія правової безпеки та стабільності права : до постановки проблеми. *Безпека як правовий концепт* : виступи учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 20 квітня 2018 р. Київ : Ліра-К. 2018. С. 105–111.
4. Малєин Н.С. О понятии, ограничении и защите правосубъектности граждан. *Теоретические вопросы гражданского права*. М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1980. С. 3–10.
5. Шишка А.Р. Концепт статьи 1 ГК Украины: методологический путь к познанию и проблемы. *Методология исследования проблем цивилистики* : сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина. Харьков : Право, 2017. 432 с.